

С.А. Саблук*

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ДИТИНИ

Проблеми дитинства, зокрема проблема реалізації і захисту прав та інтересів дітей, у нашій державі набули загальнодержавних масштабів, свідчать про те, що сфера дитинства знаходиться у глибокому кризовому стані. Роста кількість соціальних сиріт, злочинність неповнолітніх, п'янство, наркоманія і інші форми девіантної поведінки¹. На державному рівні і у науковій літературі запропоновані різноманітні заходи щодо удосконалення ситуації, яка склалася у сфері дитинства: реформування органів опіки і піклування, створення інституту уповноваженого з прав дитини, розробка ювенального права тощо. Перераховані вище пропозиції безумовно заслуговують на увагу, однак створення ефективної системи охорони прав і інтересів дитини, подолання негативних тенденцій у сфері дитинства можливо лише з врахуванням особливостей правового статусу дитини. Останній є одним з найважливіших інститутів, за допомогою якого регулюються і визначаються способи впливу і межі втручання в особисту сферу сім'ї і дитинства, можливості участі дитини у житті суспільства, встановлюються юридичні і інші гарантії захисту і реалізації прав і свобод дітей.

Слід наголосити на тому, що той чи інший галузевий правовий статус дитини (цивільно-правовий, сімейно-правовий, адміністративно-правовий) у юридичній науці сприймається цілком позитивно. Натомість загальний правовий статус дитини є недостатньо розробленими. Пояснюється це тим, що у загальній теорії права дитину взагалі не виокремлено як самостійний суб'єкт права, не розроблені її ознаки. Безумовно, що з цим аж ніяк погодитися неможливо.

Метою цієї статті є комплексне вивчення теоретичних проблем визначення правового статусу дитини, з'ясування його правової природи та структурних елементів.

Дослідженням правового статусу особи в різні роки займалися такі відомі вчені-юристи В.М. Горшенюв, М.В. Вітрук, В.А. Кучинський, О.А. Лукашева, М.І. Матузов, П.М. Рабінович, Ю.М. Тодика. Окремі елементи правового статусу дитини розкриті у працях А.Є. Голубова, З.В. Ромовської, В.О. Рясенцева, С.Г. Червоного, Я.М. Шевченко.

Дитина є особистістю у різних її варіантах: людина, громадянин, іноземець, особа без громадянства тощо, окрім цього правовідносини, у яких вона бере участь, багатоваріантні, врегульовані різними галузями. Враховуючи це, дефінітивне забезпечення правового статусу дитини необхідно здійснювати на підставі і з врахуванням концептуальних підходів, які розроблені у різних галузях юридичної науки: теорії держави і права, конституційного, цивільного, сімейного, кримінального, адміністративного права.

Величезне значення для формування понятійного апарату і змісту правового статусу дитини має теорія прав людини, яка визначила пріоритетну тональність прав людини у демократичному правовому суспільстві. Конституція України у ст. 3 проголосила людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави². Саме такі взаємовідносини держави і особистості дозволяють нам сьогодні не лише ставити питання про правовий статус дитини, але й проводити його науковий аналіз.

© Саблук С.А., 2005

* помічник судді Гайсинського районного суду Вінницької області

¹ Див.: Державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2002 року / Кол. авторів: Ж.В. Петрочко та О.О. Яременко (керівники) та ін. — К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. — С. 25, 37, 53.

² Конституція України від 28 червня 1996 р. // ВВР України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.

Не менш суттєве концептуальне значення для визначення правового статусу дитини має багатоманітність понятійного апарату і термінології, яка при цьому використовується. У науці зберігаються різні терміни, за допомогою яких визначається становище особистості у сім'ї, колективі, державі, суспільстві. Водночас, як правильно зазначає Я.Р. Веберс, основна мета напрацювання поняття правового статусу полягає в утворенні такої спільної і широкої категорії, яка б у цілому характеризувала б правові можливості громадянина у суспільстві³.

Насамперед, зауважимо, що категорія правового статусу — відносно нова для нашої юридичної науки. Раніше, до 60-х років, вона, зазвичай, ототожнювалася з правоздатністю (М.Г. Александров, С.Н. Братусь, А.В. Міцкевич) і не розглядалася як самостійна. Адаже обидві ці властивості виникають і припиняються у суб'єкта одночасно, обидва однаково невідчужувані. Лише у подальшому, з розвитком юридичної думки, у 70-80-х роках, категорія правового статусу отримала достатньо ґрунтовну розробку (М.В. Вітрук, Л.Д. Воеводін, В.А. Кучинський, О.А. Лукашева, М.І. Матузов, Г.В. Мальцев, В.А. Патюлін, П.М. Рабінович, Ю.М. Тодика та інші), сформувалась як проблема і як одне з ключових понять правознавства, зафіксована у законодавстві.

Зрозуміло, що правовий статус базується на правоздатності, однак правоздатність це лише здатність мати права і обов'язки, тоді як правовий статус характеризується і наявністю певного кола прав і обов'язків та інших елементів. Таким чином, правоздатність і правовий статус різні явища і категорії, останнє є ширшим, структурно складнішим, багатшим, виступає узагальнюючим, збірним поняттям. Аналогічний висновок можна зробити і при аналізі понять "правового статусу" та "правосуб'єктності". Незважаючи на думки окремих вчених про тотожність даних термінів⁴, вважаємо, що правосуб'єктність це властивість, якість суб'єкта, його здатність мати і самостійно здійснювати права і обов'язки, а правовий статус — це не властивість і не якість, а становище, положення особи (громадянина). А тому, цілком виправданим є твердження С.С. Алексєєва, що правосуб'єктність у єдності з іншими загальними правами і обов'язками охоплюється поняттям правового статусу⁵.

Основою правового статусу дитини є фактичний соціальний статус, тобто реальне становище дитини у даній системі суспільних відносин. Право лише закріплює це положення, вводить його у законодавчі рамки. Соціальний і правовий статус слід розглядати як зміст і форму. В додержавний період розвитку суспільства певний соціальний статус був, а правовий ні, оскільки не існувало права. Подібне неправове становище у літературі позначають поняттям соціально-нормативного статусу, тобто такого, який визначається відповідними соціальними нормами і відносинами⁶. Його найважливішою органічною частиною став у подальшому правовий статус. Однак це майже єдине, що не викликає сумнівів у вчених юридичної науки. Так, сьогодні у науковій літературі існують неоднозначні визначення власне категорії правового статусу. Проте, проаналізувавши усе їх розмаїття, можна визначити два основних підходи.

На думку прихильників першого підходу, правовий статус — це комплексна категорія, яка складається з сукупності різних "елементів", об'єднаних тим, що вони характеризують становище людини в суспільстві⁷.

Представники іншого підходу (М.В. Вітрук, В.А. Кучинський, Г.В. Мальцев, М.С. Строгович) які підтримують концепцію стадійного існування суб'єктивного права, під правовим статусом розуміють певну стадію у розвитку суб'єктивного права, проміжну ланку між

³ Веберс Я.Р. Правосубъектность граждан в советском гражданском и семейном праве. — Рига: «Зинатне», 1976. — С. 34.

⁴ Цит.: Оридорога М.Т. Брачное правоотношение. — К., 1971. — С. 53.

⁵ Алексєєв С.С. Общая теория права. В двух томах. Т.2 — М., 1982. — С.140-142.

⁶ Вітрук Н.В. Статус личности в политической системе общества // Политология. — М., 1993. — С. 152.

⁷ Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении. — М.: Юрид. лит., 1974. — С. 123.

правоздатністю та конкретними суб'єктивними правами⁸. На нашу думку, правоздатність і правовий статус не є послідовними стадіями одного і того ж правового явища — суб'єктивного права, оскільки правоздатність є категорією зовнішньою щодо конкретних суб'єктивних прав.

Повернувшись до першого підходу слід зауважити, що і серед його прихильників немає єдності, що пов'язано з розбіжностями, які виявляються у визначенні змісту дефініції правового статусу особистості. Так, одні вчені під правовим статусом розуміють закріплені у законодавстві права і обов'язки⁹, інші автори вважають, що у правовий статус, окрім прав і обов'язків, слід включати правоздатність¹⁰, на думку третіх, поруч з перерахованими елементами у структурі правового статусу необхідно також виділяти громадянство, принципи правового статусу і гарантії¹¹, четверті доповнюють ще й юридичною відповідальністю, нормами права¹². Окремі науковці, як елементи правового статусу, виділяють законність, правопорядок, гуманізм, справедливість.

Цікавим є розуміння правового статусу О.А. Лукашевої, яка чітко вказує лише на два елементи, а саме права і обов'язки, та категорично заперечує можливість включення до правового статусу будь-яких інших елементів. Обґрунтовує вона свою думку тим, що низку додаткових елементів слід вважати або передумовами правового статусу (наприклад, громадянство, правоздатність), або елементами, похідними від основних (так, відповідальність вторинна щодо обов'язків, без обов'язків немає відповідальності), або категоріями, які виходять далеко за межі правового статусу (система гарантій)¹³. Проте, на нашу думку, доцільно погодитися з М.В. Вітрук, В.А. Кучинським, які пропонують і передстатусні, і післястатусні елементи включати до поняття "правового статусу особистості"¹⁴, адже саме останні визначають зміст і об'єм прав і обов'язків. Обмеження ж правового статусу тільки правами і обов'язками призводить до усічення його змісту. Водночас, згадані вище законність, правопорядок, гуманізм дійсно є умовою правового статусу і забезпечують його нормальне функціонування, дотримання.

Слід наголосити, що більшість українських та російських авторів, незважаючи на вказане, формулюючи дефініцію поняття правового статусу акцентують увагу саме на правах і обов'язках. Наприклад, В.І. Котюк вказує, що правовий статус — це сукупність юридичних прав, свобод і обов'язків особи, які закріплені в діючому законодавстві і складають соціально допустимі і необхідні потенційні можливості особи мати суб'єктивні права і обов'язки і реалізувати їх в системі суспільних відносин. Правовий статус складається із об'єктивних (законодавчих) і суб'єктивних прав, свобод і обов'язків особи. Правовий статус особи може бути обумовлений природними правами і обов'язками людини, які не закріплені в законодавстві, але входять до суб'єктивних прав і обов'язків особи¹⁵. О.Ф. Скакун визначає правовий статус як систему закріплених у нормативно-правових актах і гарантованих державою прав, свобод, відповідальності, відповідно до якої індивід як суб'єкт права координує свою поведінку у суспільстві¹⁶. О.Г. Бережнов зазначає, що законодавчо встановлені державою і взяті у єдності права, свободи і обов'язки особистості складають її правовий статус¹⁷.

Наведені дефініції викладені переважно у навчальній літературі, а тому враховуючи її цільове призначення мають дещо обмежений вигляд. Більш розгорнутий аналіз здійснено у працях,

⁸ Веберс Я.Р. Правосубъектность граждан в советском гражданском и семейном праве. — Рига, 1976. — С. 34-35.

⁹ Права человека. Учебник для вузов / Отв. ред. Е.А. Лукашева. — М.: НОРМА, 2001. — С. 93; Сырых В.М. Теория государства и права. Учебник. — М., 2001. — С.302, Гражданско-правовое положение личности в СССР / Отв. ред. Н.С. Малеин. — М., 1975. — С. 11.

¹⁰ Толстой Ю.К. К теории правоотношения. — Ленинград, вид-во ЛГУ, 1959. — С. 73; Явич Л.С. Общая теория права. — Ленинград, вид-во ЛГУ, 1976. — С. 194.

¹¹ Тодика Ю.М. Конституційно-правовий статус людини і громадянина в Україні / Ю.М. Тодика, О.Ю. Тодика. — К.: ІнЮре, 2004. — С. 153.

¹² Кучинский В.А. Личность, свобода, право. — М., 1978. — С. 115.

¹³ Права человека: Учебник / Под ред. Е.А.Лукашевой. — М., 1999. — С. 92.

¹⁴ Витрук Н.В. Основы правового положения личности в социалистическом обществе. — М., 1979. — С. 31.

¹⁵ Котюк В.І. Теорія права: Курс лекцій: Навч. посібн. — К.: Вентурі, 1996. — С. 100.

¹⁶ Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. — Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. — С. 409.

¹⁷ Теория государства и права. Курс лекций / Под ред. М.Н. Марченко. — М.: Зерцало, 1997. — С. 189.

що носять науково-спеціалізований характер, які були згадані вище.

Протягом розвитку такої категорії як правовий статус у літературі можна було зустріти заперечення проти включення до нього таких елементів як юридичні норми¹⁸ та правовідносини¹⁹. Однак, без відповідних правових норм, які регулюють відносини між особою з іншими особами, державою та суспільством, встановлення, закріплення правового статусу є неможливим. Те саме стосується і правовідносин, у яких учасниками є усі особи щодо здійснення своїх прав, свобод, виконання обов'язків. Ядром правового статусу виступають права і обов'язки, а зв'язки між їх носіями реалізуються через правовідносини. Отже, норми права і правовідносини, які виникають на їх основі не можуть не визначати правовий статус. У цьому контексті надзвичайно цінними є думки Л.С. Явича та І.С. Яценко. Так, перший з них вказував, що юридичний статус громадянина (інших суб'єктів права) це найбільш широке та абстрактне відображення тієї системи правовідносин, у яких знаходиться чи може знаходитися суб'єкт суспільних фактичних відносин²⁰. Інший вчений пропонує розглядати правовий статус як впорядковану сукупність взаємодіючих елементів, які характеризуються цілісністю, єдністю. Відправним елементом цієї системи є юридична норма як загальнообов'язкове правило поведінки, яке встановлене державою і забезпечується примусовою силою²¹.

Усе вищевказане, дозволяє нам стверджувати, що правовий статус дитини слід розглядати як ядро нормативно-правового вираження основних засад у взаємовідносинах особистості і держави, оскільки у ньому ці засади повинні бути представлені у найчистішому, бездоганному вигляді і втілювати найвищі цінності людського суспільства: віру і моральність.

Теоретично складно також визначити і юридичну природу такої правової категорії як правовий статус дитини. Чи є вона комплексною, тобто включає норми різних галузей права, чи відповідно до загальнотеоретичною моделі слід розглядати загальний і галузеві правові статуси дитини.

Для аргументації відповіді на це питання доцільно проаналізувати висловлювання вчених. О.Ф. Скакун вважає, що слід розглядати загальний, спеціальний та індивідуальний правові статуси²². Загальний статус особи це статус особи як громадянина держави, який закріплений у конституції та конституційних законах. Він є загальним, узагальненим і однаковим для усіх незалежно від національності, релігійних переконань, соціального становища; характеризується стабільністю і визначеністю; передбачає рівність прав і обов'язків громадян, рівність їх перед законом, базовим для всіх інших. Спеціальний статус — статус особи як представника тієї чи іншої соціальної групи, відокремленої за певним юридично-важливим критерієм (вид діяльності, вік), який доповнює чи обмежує загальний правовий статус. Спеціальний статус може знаходитися у рамках однієї галузі права чи мати комплексний характер. І на кінець індивідуальний — статус особи як індивіда, розкривається через персоніфіковані права і обов'язки, враховуючи конкретні, природні і набуті здатності та особливості (стать, вік, сімейне становище, стан здоров'я, релігійні переконання тощо). При цьому, професор цілком обґрунтовано зауважує, що в основі усіх статусів знаходиться статус людини відповідно до міжнародних прав людини.

М.І. Матузов дає більш розгалужену класифікацію видів правових статусів. До таких, що мають найбільше теоретичне і практичне значення він відносить загальний чи конституційний статус громадянина, спеціальний чи родовий статус певної категорії громадян та індивідуальний правовий статус, а до менш значимих — статус фізичних і юридичних осіб; статус іноземців, осіб без громадянства та біженців; статус громадян, які знаходяться за межами країни; галузеві статуси: цивільно-правовий, адміністративно-правовий тощо; професійний і посадовий статуси; статуси осіб, які працюють в екстремальних умовах²³. Подібний підхід має і професор Н.А. Гранат,

¹⁸ Демократия и личность в условиях развитого социализма. — Ленинград, 1985. — С. 108.

¹⁹ Витрук Н.В. Основы правового положения личности в социалистическом обществе. — М., 1979. — С. 31.

²⁰ Явич Л.С. Сущность права. — Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1985. — С. 58.

²¹ Яценко И.С. Конституционное право Российской Федерации. — М., 2003. — С. 198.

²² Скакун О.Ф. Теория государства и права: учебник. — Харьков, Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. — С. 413-414.

який визначає правовий статус особистості як юридично закріплене положення особистості у державі і суспільстві та виділяє загальний (конституційний) правовий статус людини і громадянина, спеціальний чи родовий статус певної категорії громадян, індивідуальний правовий статус, що характеризує стать, вік, сімейне становище, статус іноземців, осіб без громадянства, осіб з подвійним і потрійним громадянством, галузеві правові статуси, статус фізичної особи²⁴.

Якщо брати до уваги наведені вище конструкції, то правовий статус дитини може бути віднесено і до спеціального (родового) статусу, оскільки дитина належить до певної категорії фізичних осіб, визначених віковим критерієм, і водночас до індивідуального, оскільки усі перераховані вчені також пов'язують його з віком. Проте, якщо родовий правовий статус визначає правове становище будь-якої дитини у державі, то спеціальний — дитини-Іванова, дитини-Петрова тощо. Окрім цього, слід враховувати, що дитина може бути і у числі іноземців, осіб без громадянства, а також біженців, а тому їх правовий статус має визначатися у межах статусу цієї категорії фізичних осіб. Особливе значення для формування правового статусу дитини має і конституційно-правовий статус особистості (основи правового статусу особистості). Незважаючи на те, що у Конституції України безпосередньо категорію “дитина” вжито лише у трьох статтях усі її норми, які визначають права людини і громадянина стосуються і дитини²⁵. Так, дитина, враховуючи вікові обмеження чи навпаки, певні пільги, може реалізувати і право на повагу до гідності чи на свободу та особисту недоторканність, і право на недоторканність житла чи таємницю листування, і право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, чи право на працю.

Також не можна не враховувати і той факт, що у різноманітних правових актах перераховані різні категорії дітей, визначені їх поняття і відповідні правові режими, у яких вони перебувають. Так, Законом України “Про охорону дитинства” визначено дитину-сироту, дитину, позбавлену батьківського піклування, безпритульну дитину, дитину-інваліда, дитину-біженця, дитину з неповної сім'ї, дитину з багатодітної сім'ї²⁶. Даний перелік може бути основою для встановлення видів родового правового статусу дитини.

Підсумовуючи вищевикладене можна зробити такі висновки:

1. Правовий статус дитини як категорія, як правовий інститут, які різновид правового статусу особистості має право на самостійне існування. У теорії і практиці є усі необхідні ознаки та атрибути явища, що стали предметом нашого дослідження. Можливість і необхідність його теоретичного осмислення особливо актуалізувалася з прийняттям Закону України “Про охорону дитинства” від 26 квітня 2001 року.

2. Правовий статус дитини — це об'єктивовані і формалізовані у праві можливості, необхідні особистості дитини для її всебічного розвитку, правовий стан, який відображає становище дитини у взаємодіях з іншими суб'єктами права.

3. За своєю природою правовий статус дитини є комплексним міжгалузевим, побудованим на основі загального правового статусу особистості.

4. Елементами правового статусу дитини, враховуючи загальну концепцію правового статусу особистості, слід вважати: принципи правового положення дітей, правосуб'єктність дітей, громадянство дітей, права, свободи і обов'язки, гарантії права дитини, а також засоби і способи їх захисту, відповідальність дітей.

²³ Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Юристъ, 2002. — С. 266.

²⁴ Конституционное право. Учебник/ Под ред. В.В. Лазарева. — М., 1999. — С. 123.

²⁵ Конституція України від 28.06.1996 року// ВВРУ. — 1996. — № 30. — Ст. 141.

²⁶ Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 року // ВВРУ. — 2001. — № 30. — Ст. 142.